

Azerbaycan ve Özbekistan Tarih Öğretiminde Osmanlı ile Savaşların Sunumu: Ankara Savaşı (1402) ve Çaldıran Savaşı (1514)

Yunus Emre Gürbüz*

Giriş

Tarih eğitimi, genç kuşakların dünyayı anlamlandırması ve kimliklerini kazanmasında önemli işleve sahiptir. 1991'de Sovyetler Birliği dağılıp sosyalist ideolojinin inşa ettiği insan yerine farklı bir yaklaşım ile yeni bir kimlik ve kuşak yetiştirme ihtiyacı doğduğunda, bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerde genç kuşaklara kimliklerini benimsetmek için tarih eğitimine ayrıcalıklı bir konum verilmiştir. Tarih eğitiminin öncelikleri yeniden belirlenerek, ders kitapları yazılmış ve millî bir kimlik oluşturmak bu tarihçiliğin odak noktasına oturtulmuştur. Bununla birlikte geçmişte yaşanmış olaylar ve olaylarda yer alan kişiler, değişen ihtiyaçlarla birlikte, millî bir anlayışla tekrar kurgulanarak sunulmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı ile savaşmış iki tarihî şahsiyetin (Emir Timur ve Şah İsmail) savaşlarını bugün resmî tarihyazımlarında onlara sahip çıkan iki devletin (Özbekistan ve Azerbaycan) onları nasıl ele aldığına bakılacaktır. Bunun için her iki ülkenin ilgili dönemi kapsayan tarih ders kitapları içerik çözümlemesi yönteminden faydalanılarak incelenecektir. Çözümlemede öncelikle nicel olarak Emir Timur ve Şah İsmail dönemlerine ve bunun içinde Ankara Savaşı ve Çaldıran Savaşı'na ne kadar yer verildiğine bakılacak, ardından söylem analizi ile her bir ülkenin Osmanlı'yı ve onunla yapılan savaşı nasıl sunduğu değerlendirilecektir.

1402'de Yıldırım Bayezid ile Ankara Savaşı'nı yapan Timur, bağımsızlıktan sonra Özbekistan'ın en önde gelen tarihî şahsiyeti konumuna yükseltilmiştir. Azerbaycan tarihyazımında Şah İsmail'in konumu ise daha farklıdır. Hem Şah İsmail hem de kurduğu Safevî Devleti tarihte ve Azerbaycan tarih-

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yunusemre.gurbuz@manas.edu.kg DOI: 10.37879/9789751749994.2022.42

yazımında önemli bir yere sahiptir. Şah İsmail Azerbaycan'da kimlik oluşumunda en az Timur kadar derin izler bırakmıştır. Fakat Azerbaycan'da Timur'a denk bir şekilde değerlendirilebilecek olsa da, Şah İsmail'e gösterilen iltifat, Timur ile kıyaslanabilecek seviyede değildir. Bunun nedenleri Çaldıran Savaşı'nın değerlendirmesinde kendini belli etmektedir.

Timur'un Ankara Savaşı ve Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı sarsıcı etkiler doğurmuş tarihi vakalardır. Bu kritik olayların nasıl değerlendirildiği günümüzde Özbekistan ve Azerbaycan'ın iç siyasi arayışları ve dış siyasette Türkiye ile ilişkilerinden bağımsız değildir.¹

Tarihyazımının, özellikle de tarih öğretiminin nesnel olmadığı ve devlet ideolojisinin etkisiyle şekillendiği bugün genel kabul görmektedir. Azerbaycan, Türkiye'ye “tek millet iki devlet” sıcaklığı içinde bakarken, Özbekistan ile Türkiye'nin ilişkileri daha mesafelidir. Bu çalışmada da bu siyasi durumun iki farklı ülkenin Osmanlı ile olan iki tarihî savaşı değerlendirmesindeki etkisi belirlenmeye çalışılacaktır. Bu savaşların nasıl sunulduğu, “biz” ve “öteki”nin nasıl kurgulandığı ve oluşturulması amaçlanan kanı üstünden Osmanlı'ya bakış ile Türkiye'nin konumunun kimlik inşasındaki yeri ortaya konulurken, ideoloji ve resmî tarih arasındaki ilişkinin ders kitaplarındaki etkisine dikkat çekilecektir. Bununla birlikte iki ülkenin “ortak Türk kimliği”ne yakınlıkları hakkındaki tartışmalar için de veri sunulmuş olacaktır.

Neden Ders Kitapları

Orta öğretimde kullanılan ders kitapları, tüm öğrencilerin aldığı eğitimin en temel unsurlarını barındıran kitaplardır. Bu nedenle, bir ülkenin vatandaşlarını ortak bilgilerle donatan en önemli yapı taşlarıdır. Tarih eğitimi de vatandaşlık bilinci oluşturmanın en önde gelen araçlarından biridir. Bir ülkenin vatandaşlarında olmasını hedeflediği tarih bilinci geçmişten seçilen olguların bir araya getirilip bu eğitim aracılığıyla verilmesi sonucunda şekillendirilmeye çalışılır. Kuşaklar boyunca benzer bir müfredat içinde yetişen kişiler aile içinde, arkadaş grupları arasında veya medyada temel tarih eğitiminde kendilerine sunulan, geçmiş hakkındaki ortak yargıları paylaşıp tekrarlayarak, ortak bir tarih şuurunu yeniden üretirler.

1 1994 ve 2009 yılında basılan Özbekistan tarih ders kitaplarında Ankara Savaşı'nı inceleyen Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik de ülkeler arası siyasi ilişkilerin ders kitaplarını etkilediği tesbitinden hareketle, 1994'deki ders kitabında 2009'dakine kıyasla Bayezid için “daha mutedil ifadeler” kullanılmasında “iki ülke arasında 1994'ten 2009'a uzanan siyasi gelişmelerin etkisinin olup olmadığı”nın sorgulanması gerektiğini belirtmektedir (Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, “Özbekistan Cumhuriyeti Tarih Ders Kitaplarında Ankara Savaşı”, *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı*, ed. Mustafa Alkan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014, s. 694.).

Tarih ders kitapları, birincil kaynaklara ve onlar üstüne yapılmış çalışmalara dayanan ikincil kaynaklardaki yorumlara dayanır. Bu anlamda tarih eğitiminde verilen bilgiler, genelde gerçek olgulara dayanır. Ancak geçmişteki çok sayıda olgu arasında hangilerinin seçilip de öğrencilerin anlayacağı ve benimseyebileceği bir tarihin ders kitaplarında sunulacağı resmî ideoloji ile bağlantılıdır. Bu tarih kitapları, ne birincil ne de ikincil kaynak olarak itibar gördüğünden akademisyenler tarafından pek dikkate alınmaz. Ayrıca sadece ülke dilinde yazılmaları onları başka ülkelerden, ilgili dili bilmeyen insanlara kapatır. Bu nedenle, tarih ders kitapları kendi içlerine kapalı bir ideolojinin üretimi ve aktarımı için görece korunaklı bir alan elde ederler. Bu, herhangi bir akademik tarih çalışmasında açıkça dile getirilemeyecek bazı duygu ve düşüncelerin daha açıklıkla ifade edilmesini sağlar. Bu sayede, orta öğretim tarih ders kitaplarında kendine temsil alanı bulan resmî tarih tersten bir okumayla bize resmî ideolojiyi görme olanağı sunar. Bu nedenle bu çalışmada Azerbaycan ve Özbekistan'daki tarih ders kitapları birincil kaynakmış gibi ele alınarak incelenmiştir.

Gerek Azerbaycan gerekse Özbekistan'da tarih eğitimi özellikle bağımsızlıktan sonra artan bir öneme sahip olmuştur. SSCB'nin dağılması sonrasında ideolojik bir boşluk içine düşen ülkelerde tarih eğitimi millî bir kimlik inşası için millî şuur oluşturmanın en önemli sacayağı olmuş ve komisyonlar kurularak, tarih ders kitapları hazırlanmaya başlanmıştır.

Her iki ülkede de tarih eğitimi, zorunlu eğitimin bir parçası olarak altıncı sınıftan on birinci sınıfa kadar birbirini destekleyen iki ayrı ders içinde verilir: Dünya tarihi ve ülke tarihi. Bu iki derste işlenen tarih dönemleri paraleldir ve bazı konulardaki anlatım da paralellik gösterir. Bu iki ayrı ders hem dünya hem ülke tarihinin, birini diğerine feda etmeden, bir bütünlük içinde öğretilmesini sağlar.

Tarih ders kitapları, her iki ülkede de SSCB döneminden gelen bir alışkanlık ile altıncı sınıfta insanlığın ortaya çıkışı ile başlayıp, kitabın yazıldığı tarihe kadarki gelişmeleri anlatarak tamamlanır. Bu nedenle, örneğin Türkiye'deki ders kitaplarından farklıdır. Türkiye'de ilköğretimden son sınıfa kadar çocuğun pedagojik gelişimine göre üç ayrı seviyede aynı konular derinleştirilerek anlatılırken, Azerbaycan ve Özbekistan'da kronolojik sıra takip edilerek, baştan sona tüm tarih anlatılır.

Bilgi açısından yoğun ve analitik biçimde işlenmiş olarak sunulan konular çok sayıda renkli resim, sayfa kenarı açıklamaları ve sorular ile desteklenerek, öğrencinin tarihî gözünde canlandırması ve neden-sonuç ilişkilerini

kurması için imkân sağlar. Bunun yanında kitapların birinci sınıf kâğıda basıldığını belirtmekte de fayda var. Titizlikle hazırlanan bu kitaplar eğitime ve özelde tarih eğitimine verilen önemi de göstermektedir. Bu titizlik ve neden-sonuç ilişkilerine dayalı konu anlatımı Ankara Savaşı ile Çaldıran Savaşı'nın nasıl ele alındığının incelenmesini daha değerli kılıyor.

Özbekistan'da Tarihyazımı ve Emir Timur

Özbekistan'da Bağımsızlık Sonrası Tarihyazımında Emir Timur'un Artan Önemi

Özbekistan tarih ders kitaplarında ele alınan konulara bakıldığında en öne çıkan tarihî şahsiyetin Emir Timur olduğu görülmektedir. Timur'un Osmanlı'nın tarihî seyrinde de yerinin olması, onun Özbekistan resmî tarihi içinde sahip olduğu yeri anlamamızı daha da önemli bir mesele haline getirmektedir.

Emir Timur, SSCB döneminde Orta Asya'nın diğer hükümdarları gibi genel olarak halkı baskı altında ezen bir feodal despot olarak görülmüştür. Ancak bağımsızlık öncesinde bu genel tavra karşı Timur'a farklı bir gözle bakmaya çalışan tarihçilerin çalışmaları da yayımlanmıştır. Örneğin büyük tarihçilerden Yakubovski henüz 1946'da Timur'un yaptıklarını eleştirse de ondan hayranlıkla söz etmiştir. 1968'de bu sefer Özbek SSC'deki etkili bir tarihçi olan Muminov Özbek, Rus ve Batılı kaynaklara dayanarak tarihteki önemini ortaya koyan bir çalışma yapmıştır. Yine de 1980'lerin ikinci yarısında SSCB'de perestroyka başlayana kadar Emir hakkındaki genel kanı olumsuzdu.²

Bu nedenle Emir Timur Özbek SSC dönemindeki tarihyazımında kendine yer bulan temel önemde bir şahıs olmamış; onun yerine Özbek SSC içinde tarihte yaşamış bilim adamları, şairler, yazarlar ve sanatçılar adı gururla anılan örnek tarihî şahsiyetler olarak öne çıkmıştır. Harizmî (yaklaşık 780-yaklaşık 850), Bîrûnî (973-1048), İbn Sinâ (980-1037), Nevâî (1441-1501) bunlara örnek gösterilebilir. Burada altı çizilmesi gereken bir başka nokta bu tarihçiliğin Özbek SSC sınırları içinde yaşamış soyu, boyu, dili ne olursa olsun herkesi kapsayan bir ülke tarihçiliği anlayışı ile yapılmış olmasıdır.

Bağımsızlık sonrasında da bu ülke tarihçiliği anlayışının genel olarak korunduğu söylenebilir. Diğer türlü, bizzat Emir Timur'un yeni tarih anla-

2 Beatrice Forbes Manz, "Tamerlane's Career and Its Uses", *Journal of World History*, Vol. 13, No. 1 (Spring 2002) s. 18-20.

yışı içinde temel bir konuma sahip olması dahi sorunlu bir durum yaratabilirdi. Özbeklerin 1501-1510 arasında bugünkü Özbekistan'a geldiklerini göz önünde bulundurursak, onlardan bir asır önce yaşamış Emir Timur'un Özbekliği tartışmalı bir konu olur. Hatta Özbek kavminin Emir Timur'un halefleri olan mirzalar özellikle de Babür ile savaşarak o toprakları fethetmesi³ daha da çelişik bir durum olarak algılanabilir. Nitekim bağımsızlık sonrası Özbekistan'da en derin tarih tartışmalarından biri bununla ilgili olarak yaşanmıştır. Özbeklerin tarihini Altınorda Özbeklerine dayanarak anlatan bir çalışma⁴ Özbekistan Bilimler Akademisi tarihçileri tarafından sert şekilde eleştirilmiş⁵ ve uluslararası akademisyenleri de tartışmaya katacak kadar genişlemiştir.⁶

Özbekistan Cumhuriyeti de Özbek SSC döneminde olduğu gibi, tarihin başından beri bugünkü Özbekistan sınırları dâhilinde yaşamış tüm halkları, uygarlıkları, devletleri, yaşanmış her olayı Özbekistan tarihinin bir parçası olarak görmektedir. Bu sınırların dışındaki gelişmeler ise, ancak merkezi günümüz Özbekistan'ı ile bağlantılıysa, Özbekistan tarihinin ilgi alanına girmektedir. Bu nedenle, örneğin Altınorda'dan gelen Özbekler millî tarihin dışında kalırken, Emir Timur'un fethettiği topraklar tarihin ilgi alanına girmektedir.

Günümüz Özbekistan tarihçileri geçmişten günümüze aşama aşama inşa edilen uygarlığın yapı taşlarını ülke sınırları içinden çıkarmakta; Özbekistan sınırları içinde yetişmiş herkes Özbekistan tarihinin parçası ola-

3 Gazi Zahiruddin Mumammed Babur, *Vekayi Babur'un Hatıratı*, haz. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara 1987.

4 Alisher Ilkhamov (ed.), "Otkritoe Obşestvo", *Etničeski Atlas Uzbekistana*, Taşkent İstitut, 2002.

5 D. Alimova, Z. Arifkhanova, Sh. Kamoliddin, "Kakim ne doljen bit etničeskie atlas Uzbekistana", *O'zbekistontaribi*, No. 4 (2004), s. 72-85.

6 I. S. Savin, "Some Thoughts on A. Ilkhamov's Article", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 52-57; M. Laurelle, "The Ethnic Atlas of Uzbekistan in the Context of the Contemporary Institutional Situation in Post-Soviet Uzbek Ethnology", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 70-74; P. Finke, "On A. Ilkhamov's, 'Archeology of Uzbek Identity'", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 75-79. Ayrıca bk.: Alisher Ilkhamov, "Archeology of Uzbek Identity", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 10-36 (İlk basıldığı yer: Alisher Ilkhamov, "Archaeology of Uzbek Identity", *Central Asian Survey*, 23/3-4 (December 2004), s. 289-326); Alisher Ilkhamov, "The National and the Ethnic as Construct and/or Phenomena of Civil Society: A Precons to Opponents", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 92-102; Sh. Kamoliddin, "The Notion of Ethnogenesis in The Ethnic Atlas of Uzbekistan", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 42-46.

rak benimsenmektedir. Özbekistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov bunu şu sözlerle ifade etmiştir: “İmam Buhârî, İmam Tirmizî, Hoca Bahâeddin Nakşibend, Hoca Ahmet Yesevî, Harezmi, Bîrûnî, İbn Sînâ, Emir Timur, Mirza Uluğbey, Zahîrüddin Babür ve birçok yüce ecdadımız, millî kültürümüzün gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve halkımızın millî iftiharını olmuşlardır.”⁷ Böylelikle antik çağda İrani oldukları Özbekistan ders kitaplarında da kabul edilen toplulukların yaşadıkları dönemdeki tarihî olgular da Özbekistan'ın tarihî mirasının ayrılmaz parçaları olarak değer bulmaktadır. Yine İslam Kerimov şöyle demektedir: “Kültürel, tarihî ve antropolojik köklerimiz, bizi Tacik halkıyla da birleştirmektedir. Bu durum bize, kendi kültürümüzü, Merkezî Asya için belki bir ölçüde üstün Türk ve Fars kültürlerinin sentezi olarak kabul etmek hakkını verecektir.”⁸

Milletin teşekkülü açısından da buna uygun bir yaklaşımla, Özbek kavmi gelmeden önceki “Özbek” halkı da tarihsel olarak öncelikle İrani ve Türkî unsurların kaynaştığı bir topluluk olarak, sonrasında ise merkezinde Karlukların olduğu bir oluşum olarak kabul edilmektedir. Buna göre, Özbek kavmi on altıncı yüzyılın başında bölgeye geldiğinde, hem “Özbek” kültürü, hem de milleti artık meydana gelmişti. Bundan dolayı “göçebe”, “gelişmemiş” olarak tanımlanan Özbek kavminin Özbek milletinin teşekkülüne hiçbir etkisi olmamış, tersine kendi asimile olmuş; sadece ismini bırakmıştır.⁹

Korunan bu ülke tarihî anlayışı içinde Timur, perestroyka döneminden başlayarak bir yeniden doğuş yaşamıştır.¹⁰ Özellikle bağımsızlıktan sonra, tarihî şahsiyetler arasında en tepeye yükselmiştir ki bunu Özbekistan'da meydanlarda, caddelerde dahi görmek mümkündür. Taşkent'in en önemli meydanında bugün Timur'un heykeli yer almaktadır. Aynı yerde daha önce Türkistan Genel Valisi von Kaufman, sonra Stalin'in heykelinin, ardından büyük bir Marx büstünün konduğunu da buraya eklersek, meydanın tarihî ve sembolik mahiyeti daha da açıklık kazanır. Özbekistan'ın en merkezî meydanındaki Emir Timur heykelinin karşısında 1996'dan beri “Timurîler Tarihî Devlet Müzesi”nin yer aldığını da Timur ve Timurîlerin merkeziliğini vurgulayan bir olgu olarak burada belirtmekte yarar vardır.

7 İslam Kerimov, *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde*, Bilig Yay., Ankara 1997, s. 127.

8 Kerimov, *age.*, s. 130.

9 Kamoliddin, *age.*, s. 42-43.

10 Manz, *age.*, s. 22.

UNESCO desteğiyle Timur'un doğumunun 660. yılı kutlamaları vesilesiyle inşa edilen müzenin açılışında, Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un sarf ettiği şu sözler, Timur'un neden Özbekistan için önemli görüldüğünü ve günümüzde değerinin nasıl algılandığını ortaya koymaktadır: “Öncelikle Timur merkezleşmeyi sağlamış, ticaret ve uluslararası ilişkilerin önemini tanımış, inşa faaliyetleri, dindarlığı ve ilmî faaliyetlere desteği ile modern Özbekistan için tüm davranış modellerini göstermiştir.”¹¹

Özbekistan Tarih Ders Kitaplarında Emir Timur

Ders kitaplarında Emir Timur ve Timurîler Devri yedinci sınıf tarih kitabında işlenmektedir.¹² Dördüncü yüzyıldan ön dördüncü yüzyıla kadarki bin yıllık devri kapsayan bu kitapta konu anlatımı 152 sayfa tutmaktadır. Kapağında Emir Timur'un resmi olan kitabın içinde yaklaşık yüz yıllık kesiti kapsayan “Emir Timur ve Timurîler Devleti” bölümü 46 sayfa ile bin yıllık sürecin yaklaşık üçte birini kaplamaktadır.¹³ Aynı kitapta ele alınan diğer konular arasında Eftalitler, Göktürkler, Hilafet, Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Harzemşahlar gibi önemli kabul edilebilecek konular vardır.

O'zbekiston Tarixi 7-Sinf kitabı içinde ona atfedilen önem, kamusal alandaki heykeller, müze, resimler gibi sembolik unsurlar yardımıyla desteklenmekte ve onun tarihî bir şahsiyet olarak merkezî konumu pekiştirilerek, bütün Özbekistan tarihi içinde en öne çıkan kişi olması sağlanmaktadır.

Ders Kitaplarında Emir Timur ve Ankara Savaşı

Yedinci Sınıf Özbekistan Tarihi ders kitabında Timurîler dönemine ayrılan 46 sayfanın yaklaşık yarısını teşkil eden 22 sayfalık kısım Emir Timur dönemi hakkındadır. Bu kısımda şu alt başlıklarla ayrıntılı olarak dönem ele almaktadır: “Emir Timur'un Siyasi Mücadele Meydanına Girişi”, “Emir Timur: Merkezleşen Devletin Kurucusu”, “Emir Timur'un Askerî Seferleri”, “Emir Timur Saltanatının Bürokratik ve Askerî Yapısı”, “Ülke Yönetimi Yolunda”, “Batı Avrupa Devletleri ile İlişkiler”.¹⁴

11 Manz, *age.*, s. 23.

12 Muhammadjonov, A., *O'zbekiston Tarixi (IV Asrdan XVI Asr Boshlarigacha)*, 7-Sinif, Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent 2009.

13 Muhammadjonov, *age.*, s. 108-153.

14 Muhammadjonov, *age.*, s. 108-129.

Bu başlıklar altında da pek çok konu başlığı vardır. “Ankara Savaşı”,¹⁵ konusu ise “Emir Timur’un Askerî Seferleri”¹⁶ başlığı altındaki dört sayfalık bir sayfalık bir bölümün yarım sayfasında anlatılmaktadır. Bu konunun kitap içinde fazla yer kaplamadığını, dolayısıyla çok önem verilen bir konu olmadığını söylemek mümkündür. Bu başlığın yanı sıra “Batı Avrupa Devletleri ile İlişkiler” başlığı altında da Ankara Savaşı etrafında gelişen diplomatik ilişkilerden söz edilmektedir. Üç sayfada işlenen “Batı Avrupa Devletleri ile İlişkiler” konusunun yarısı Beyazid, Osmanlı ve Osmanlı’nın Avrupa’daki rakipleri ile ilişkiler üstünedir.¹⁷ Bu nicel verilerin gösterdiği, Ankara Savaşı’nın Özbekistan için asıl öneminin diplomatik ilişkilerde yarattığı etki olduğudur.

Halen kullanımda olan 2009 baskısı bu kitabı bir önceki baskı olan 2005’teki kitap ile karşılaştırmak da aydınlatıcı olacaktır.¹⁸ Her iki baskı arasında çok az fark vardır; hatta kapak dahi benzerdir. İki kitap arasındaki asıl fark baskı kalitesindedir. 2005 baskısı kitap siyah-beyaz basılmış iken, 2009 baskısı kitap renklidir. Daha kaliteli olan yeni baskı hazırlanırken konularda küçük değişiklikler de yapılarak bazı cümleler çıkarılmış, bazı konularda kısa eklemeler yapılmıştır.

Emir Timur ve Osmanlı ile ilişkiler açısından bakıldığında aradaki fark az da olsa bu, eğilim hakkında fikir vermektedir. 2009 baskısında 152 sayfa ayrılan konu anlatımı 2005 baskısında 155 sayfa imiş. Üç sayfalık kısaltma Emir Timur’a ayrılan bölümden yapılan çıkartmalar ile elde edilmiştir. 25 sayfa olan Emir Timur dönemi yeni kitapta 22 sayfaya inmiştir. Bunun içinde Ankara Savaşı bir sayfa iken, bir paragraf çıkarılarak, konu yarım sayfaya düşürülmüş; “Batı Avrupa Devletleri ile İlişkiler” bölümünde de “Devletler arası Yazışmalar”da Osmanlı ile ilgili iki paragraf çıkarılarak, bölüm yarım sayfa kısaltılmıştır. Bir eğilim olarak bakıldığında Osmanlı ile ilgili olaylar daha az önemli hale gelmiş görünmektedir.

Bu sayısal verilerin ardından Ankara Savaşı’nın Özbekistan tarihi ders kitaplarında nasıl ele alındığına nitel açıdan, içerik çözümlemesi ile bakınca, Osmanlı’nın konumu daha iyi anlaşılmaktadır.

15 Muhammadjonov, *age.*, s. 116-117.

16 Muhammadjonov, *age.*, s. 114-119.

17 Muhammadjonov, *age.*, s. 126-129.

18 A. Muhammadjonov, Q. Usmonov, *O‘zbekiston Tarixi (Milodning IV Asridan XVI Asr Boshlarigacha)*, 7-Sinif, O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Devlet İlimiy Nashriyoti, Toshkent 2005.

Savaşın nedenlerine “Ankara Savaşı” bölümünün hemen öncesindeki “İran, Irak, Şam, Hindistan’a Sefer” bölümünün sonunda yer verilmektedir. 2005 baskısında¹⁹ da 2009 baskısında²⁰ da aynen yer alan şu paragraf, Özbekistan’ın savaşın nedenleri hakkındaki yaklaşımını yansıtmaktadır.

“Geniş kapsamlı askerî seferler neticesinde Sahipkiran Emir Timur saltanatının sınırı Osmanlı Türkleri Devleti sınırına ulaşmış oldu. Emir Timur, Osmanlı Türkleri Sultanı Yıldırım Bayezid ile münasebetini iyileştirme taraftarı idi. Zıddiyetleri diplomatik yolla çözüme maksadıyla iki taraf arasında 4 Martta mektuplaşma teşebbüsleri oldu. Sultan Bayezid ise her seferinde inatçı, kibirli davranmış, hatta Emir Timur’a hitaben makbul olmayan sözler yazdığı tarihî kaynaklarda kaydedilmiştir. Bayezid; Karakoyunlular, Muzafferiler, Celayirilerin Emir Timur’a karşı hareketlerini kollayıp destekliyordu. Bu sebeplerden dolayı iki devlet arasında çarpışma olması kaçınılmaz olmuştu.”²¹

Burada arada sorunların olduğu ima edilmekle birlikte, Emir Timur’un savaşa karşı, diplomasi yanlısı biri olduğu, oysa Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid’in kışkırtıcı ve Timur’a tepeden bakan ve ona karşı hakaretamiz bir tavır içinde davranan biri olduğu belirtilmektedir. Bayezid bununla da kalmamış, Timur’un düşmanlarını ona karşı desteklemiştir. Bu açıdan bakıldığında Timur’un düşmanlarını kollayan bu güce karşı savaşa girmesi ve ona haddini bildirmesi kaçınılmaz olarak görülebilir.

İki paragraflık “Ankara Savaşı” bölümünde ilk paragraf savaş, ikincisi ise savaşın sonuçları hakkındadır. Savaş değerlendirilirken, siyasi tarihten kaynaklanan bilgilerle kısaca orduların büyüklüğü, savaşın seyri ve sonundaki gelişmeler hakkında bilgi verilmektedir. Burada savaşın sonu anlatılırken şu cümleler kullanılmıştır: “Uzun süren şiddetli savaşta Sahipkiran [Timur] güçleri Türk ordusunu yendi [orj. “tor-mor etadı”]. Sultan Bayezid esir alındı.”²²

19 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 113.

20 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 116.

21 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 113; Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 116.

22 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 114; Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 116.

Bu cümlelerin ardından “Emir Timur[‘un] Rum [Osmanlı] askerlerini takip ederek” Bursa ve İzmir’e kadar ilerlediği İzmir’i alarak “Haçlıların Yakındoğu’daki eski karargâhını ortadan kaldırdı”ğına değinilmekte ve böylelikle Mısır’ın kendiliğinden Timur’a bağlandığı, “Bizans ve diğer Hristiyan âleminden Bayezid’a verilen haraçların şimdi Emir Timur’a” verildiği belirtilmektedir.²³ Timur, sadece Osmanlı’yı bertaraf etmemiş, Haçlıların üssünü de ortadan kaldırarak Hristiyan âlemine bir darbe vurmuş ve Batı’yı haraca bağlamıştır. Bu ifadeler Emir Timur’un ne kadar üstün ve başarılı biri olduğunu göstermektedir.

Bir önceki baskıda olup da burada çıkarılan, yukarıda bahsedilen paragraf bu değerlendirmeden sonra yer almaktadır. Çıkarılan paragraf, Timur’un esir düşen Bayezid’e ne kadar iyi davrandığı, oğullarına da çok iyi davrandığı ve üç oğluna babalarının topraklarını verdiği anlatılarak,²⁴ Timur’un ne kadar yüce gönüllü olduğu bir kere daha vurgulanmaktadır. Emir Timur’un basit bir işgalci olmadığı, hatta sadece muzaffer bir komutan ve yüce gönüllü bir devlet adamı değil aynı zamanda geniş düşünen biri olduğu şu cümlelerle de gösterilmektedir: “*Emir Timur, Osmanlı Türk Devleti’ni bütünüyle fethetme niyetinde değildi. Nitekim Haçlı Seferlerinin sonuçları, Avrupa devletlerinin Yakın Doğu ülkelerindeki umutları hala İslam âleminin hatırındaydı. Bu nedenle Emir Timur Osmanlı Türk Devleti’ni korudu.*”²⁵

Sonradan çıkarılan bu paragrafın da gösterdiği gibi Timur, Osmanlı Devleti’nin tamamını alabilecek kudretleyken, İslam âlemini veya Yakın Doğuyu düşündüğü, Hristiyan devletlerin çıkarına uygun bir adım atmak istemediği için Osmanlı Devleti’ni tamamen yok etmemiştir. Bu paragrafın burada yer alması, Timur’un kudreti ve uzak görüşlülüğünü göstermek yanında, şu soruya cevap olarak yazılmış olabilir: İslam âlemi ve Türk dünyasının iki büyük devleti neden savaşa girerek düşmanlarına, özellikle de Avrupa devletlerine avantaj sağladılar? Savaşın asıl suçlusunun Sultan Bayezid’in inadı ve kibri olarak gösterilmesi de bu soruya verilmiş bir cevap olabilir.

Eğer bu varsayımı doğru kabul edersek, bu paragrafa yeni baskıda gerek görülmemesi ise, artık bu soruya bir cevap verilmesine ihtiyaç kalmadığını gösteriyor olabilir. Aşağıda yer alan diğer bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, Özbekistan’ın daha kendinden emin bir şekilde kendisini odak nok-

23 Muhammadjonov, *O‘zbekiston Tarixi*, 2005, s. 114; Muhammadjonov, *O‘zbekiston Tarixi*, 2009, s. 116.

24 Muhammadjonov, *O‘zbekiston Tarixi*, 2005, s. 114.

25 Muhammadjonov, *O‘zbekiston Tarixi*, 2005, s. 114.

tasına yerleştirdiğine ve Türk dünyası veya İslam âlemi açısından olumsuz görülebilecek bir durum hakkındaki bir sorunun artık kenarda kaldığına işaret etmektedir. Haricî sorulara cevap verme ihtiyacının ortadan kalkması, ulus-devletin olgunlaşmasının bir aşaması olarak kabul edilebilir.

Savaşın sonucu olarak her iki baskıda da yer alan şu aşağıdaki paragraf neyin önemini yitirirken, neyin önemini koruduğunu göstermesi açısından ilginçtir.

“Bayezid üstünde kazanılan büyük galebe ile Emir Timur’u Fransa Kralı VI. Charles (1380-1422), İngiltere Kralı IV. Henry (1399-1413) ve Kastilya ve Leon Kralı III. Henry (1390-1407) tebrik ederek, ona kendi takdirname-lerini yolladılar. Çünkü Sahipkıran [Timur] şimdi Avrupa için hep büyük bir tehlike yaratan Osmanlı Türk Devleti’ne darbe vurup, bütün Avrupa’nın hayatını kurtarmıştı”.²⁶

Burada Avrupa açısından takdire şayan bir olay yaşanmış olması öne çıkarılmaya devam edilirken, bunu Timur’un zaferinin parlaklığını gölgede bırakabilecek bir paragraf çıkarılmıştır. Avrupa’nın takdiri bu çerçevede Emir Timur’un dünya tarafından tanınması ve takdir edilmesi, Orta Asya’nın ortasında sadece komşularının tanıdığı bir hükümdar olmaktan çıkıp, Avrupa’nın da tanıdığı ve değer verdiği bir hükümdar olmasını sağladığından anlam kazanmaktadır. Bu, Emir Timur’u hem kendinden önceki ve sonraki Orta Asya hükümdarlarından hem de o dönemde komşu ülkelerdeki hükümdarlardan ayıran bir durumdur.

“Batı Avrupa Devletleri ile İlişkiler” bölümü ve bunun yarısının Osmanlı ile ilgili meselelerle irtibatlı olmasının önemi de buradadır. Bölümün açılış cümlesinin “Sahipkıran Emir Timur dünya siyasi hayatına da tesir etti.”²⁷ olması da Avrupa tarafından kabulün çok önemli görüldüğünü, Avrupa ile ilişki kurulunca tüm dünya tarihinde yer edinilmiş olarak değer görüldüğü yargısını desteklemektedir. Bu bölümde “sahipkıran”ın dünya siyasetine etki etmesi ile ilgili iki neden gösterilmektedir ki, aşağıda görüleceği üzere her ikisi de Bayezid ile bağlantılıdır:

26 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 114; Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 117.

27 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 125; Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 126.

“Bilindiği üzere bu devirde bir taraftan Sultan Bayezid Balkan devletlerine baskısını şiddetlendirerek bütün Avrupa için tehlike oluşturmaktaydı. Diğer taraftan Bayezid’in kendisi, Batı tarafına doğru hızla büyüyen tehlikeli rakip Emir Timur’un güçlü baskısıyla karşılaşmaktaydı. Bundan dolayı siyasi vaziyette Bayezid’e karşı güçlerin belli derecede birleşmesi tabii idi.”²⁸

Odak noktasında Emir Timur ve günümüz algısıyla “Özbekistan” olduğundan, Timur ile Avrupalı güçler arasındaki diplomatik ilişki reel politığe uygun bir siyasi işbirliği olarak olağanlaştırılıyor.

Bu bölümde kurulan bu çerçeve içerisinde Bayezid karşıtı Anadolu ve Avrupa’daki güçlerin Timur ile kurdukları ilişki uzun uzun anlatılıyor. Bizans, Galata’daki Cenova hâkimi ve Katoliklerin temsilcisi olarak Fransa kralının Timur’dan yardım istedikleri belirtilmekte; “Bayezid’e darbe vurmak için uygun siyasi vaziyet”in doğduğu ve “[b]u vaziyetten Emir Timur[un] ustalıklı yararlandı”ğı ifade edilmektedir.²⁹

Bundan sonraki sayfalarda Ankara Savaşı sonrasında Bizans ve Balkan devletlerinin Osmanlı yerine Timur’a haraç vermeye başladığı belirtildikten sonra, onlarla kurulan olumlu ilişkiler anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Fransa, İngiltere, Kastilya ve Leon kralları ile olan yazışmalar, onlarla karşılıklı ticari ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki taleplere yer verilmekte, ticari ilişkilerin geliştirilmesi için karşılıklı olarak elçilerin gidip geldiği ve mektuplar ilettikleri, bu mektuplardan yapılan alıntılarla birlikte anlatılmaktadır.

Bu veriler çerçevesinde Osmanlı ile yapılan savaşlara bakıldığında ortaya çıkanlar şöyle özetlenebilir: Timur açısından savaşın çıkması kaçınılmazdı. Batı sınırlarının sonuna dayanılmıştı, ama asıl Bayezid’in küçümseyici tavrı nedeniyle Timur savaşmak zorunda kaldı. Her ne kadar Bayezid’in Timur’un rakiplerini desteklediği Osmanlı aleyhine savaşı çıkaran nedenler arasında gösteriliyorsa da, Anadolu’da zarar gören beylikler ve Hristiyan devletlerin de Timur ile ilişki içinde olduğu belirtiliyor, fakat savaş sebeplerinin anlatıldığı yerden farklı yerlerde bunlara değiniliyor. Üstelik bu işbirliği Timur ve müttefikleri açısından normal bir olgu olarak aktarılıyor. Buradaki anlatıya göre, savaş Timur istemeden gerçekleşmiş olsa da, sonuçları açısından çok faydalı olmuş, Timur dünya (aslında Avrupa) çapında tanınan, kıymet verilen bir hükümdar konumuna yükselmiştir. Bu da ne kendinden önce

28 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 125; Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 126-127.

29 Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2005, s. 125; Muhammadjonov, *O'zbekiston Tarixi*, 2009, s. 127.

ne de sonra, hatta ne de komşu devletler ile kıyaslandığında görülmemiş, Emir Timur'u benzersiz kılan bir durumdur. Ders kitabında anılan pek çok tarihî belge de Emir Timur'un "dünyaca" tanınan, kıymet verilen biri olduğunu tasdik eden belgelerdir.

Genel olarak bakıldığında bu, odak noktasına Özbekistan'ın yerleştirildiği, gelişmelerin, işbirliklerinin, düşmanlıkların v.b. onun gözünden okunduğu bir bakış açısını yansıtmaktadır. 2005 ve 2009 baskısı iki kitap arasındaki fark da "gereksiz ayrıntılar" tasfiye edilirken, odağın daha fazla güçlendirildiği şeklinde değerlendirilebilir.

Azerbaycan'da Tarihyazımı ve Şah İsmail

Azerbaycan ve Bağımsızlık Sonrası Tarihyazımı

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı ve tarihin yeniden yazılmaya başlandığı dönemde Ermenistan ile yaşanan Dağlık Karabağ sorunu tarihçiliği derinden etkilemiştir. Sovyet döneminden gelen ülke tarihçiliği anlayışı bu güncel sorun ile daha da güç kazanmış ve günümüz Azerbaycan topraklarının antik çağlardan beri Türk toprağı olduğunun gösterilmesi tarih eğitiminin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Tüm tarih eğitimi içerisinde vatanın eskiliği ve Türk kimliğine sahip çıkma Azerbaycan'ı sadece Azerbaycan SSC'den değil Orta Asya'daki cumhuriyetlerden ayıran bir nitelik olarak göze çarpmaktadır.

Şah İsmail'in konumu ve Osmanlı ile savaşlar da odak noktası Türklük ve vatan olarak tanımlanınca daha anlamlı bir yere oturtulabilmektedir.

Bağımsızlık sonrasında, Özbekistan ile benzer bir şekilde Azerbaycan'ın da tarihî hükümdarları önem kazanmıştır. Özbekistan ile benzeştirerek Azerbaycan tarihine bakıp "Emir Timur'un muadili kim olurdu?" sorusunu sorarsak; muhtemelen buna en yakın cevap Şah İsmail olurdu. Şah İsmail'in Emir Timur'a göre bir avantajı da var; Şah İsmail Sovyet döneminde kötülenen bir "feodal despot" değil, Osmanlı işgalcilere karşı vatanını savunmuş biri olarak kabul edilmiş biriydi. Bunda SSCB ve -Osmanlı'nın devamı olarak görülen- Türkiye'nin Soğuk Savaşta karşıt kamplarda yer almasının rolü olsa gerek.

Azerbaycan SSC'nin son yıllarında 1981'de basılan Azerbaycan tarih ders kitabında şu cümlelerle Safeviler yenilmiş olmalarına karşın kahramanca savaştıkları ve özellikle Şah İsmail'in yiğitliği öne çıkarılmaktadır: "Safevilerin ordusu sayıca Türk ordusundan hayli az idi. Onların topları ve başka ateşli silahları çoktu. Lakin Kızılbaşlar kahramanca savaştılar. Şah İsmail'in kendisi Türk pehlivanı ile teke tek vuruşmaya girerek kendi kılıcı ile onu

iki yere parçalamıştır.”³⁰ Sovyet döneminden gelen durumuyla birlikte Şah İsmail’in bağımsızlık sonrasında yüceltilmesi için gerekli koşulların olduğu söylenebilir.

İran Azerbaycan’ındaki Tebriz’i siyasi merkezi yaparak tüm İran’ı fet-heden Şah İsmail, Azerbaycan’dan çıkan en büyük fatih olarak görülebilir. Çaldıran Savaşı hüsrânla sonuçlanmış olsa da, onun kadar geniş araziye ken-di hâkimiyeti altında toplayan başka Azerbaycan hükümdarı yoktur. Askerî alanda geri adım atmak zorunda kalmasına rağmen, başka alanlarda da yap-tıklarıyla tarihe geçmiştir.

Şah İsmail, Hatayî mahlasıyla şiirler yazmış ve şiirleriyle edebiyat dün-yasında da yerini almış, hatta “yedi ulu ozan” arasına girmiş bir hükümdar-dır. Hatayî olarak Türkçe yazdığı şiirleri bugün hâlâ Azerbaycan’da itibar görmekte ve edebiyat ders kitaplarında hayatı ve eserleri incelenmektedir. Azerbaycan’da okutulan dokuzuncu sınıf Edebiyat ders kitabında Şah İsmail; Nizâmî (Gencevî, 1141-1209), Nesîmî (1369-1417), Fuzûlî (1497-1556) gibi, Sovyet döneminde de saygıyla anılan üstün şairler arasında kendine yer bulmakta, burada kendisi “[g]örkemli devlet yöneticisi ve kudretli şair Şah İsmail Hatayî, Azerbaycan halkının tarihinde şerefli bir yer tutmuş” ifadesiy-le tanıtılmaktadır.³¹

Bunların yanında Azerbaycan ve İran’ın neredeyse tamamının Şiiliği kabulünü sağlaması da, kimlik oluşumu açısından temel önemde ve onun bıraktığı izi güçlendiren bir başka önemli unsurdur. Azerbaycan kimliği-nin teşekkülü açısından onun dönemini tarihteki bir dönüm noktası olarak değerlendirmek mümkündür. Onun Azerbaycan ve İran üstünde bıraktığı iz bazı açılardan Emir Timur’dan da derin olmuştur. Bu nedenle bir fatih, şair ve dini kimliğin oluşumunda kritik önemdeki biri olarak Şah İsmail’in Azerbaycan tarihindeki bütün diğer hükümdarlardan ayrılması ve ona başat bir statü verilmesi teorik olarak mümkündür.

Fakat Azerbaycan için Şah İsmail, Emir Timur kadar yüceltilen bir hü-kümdar değildir. Azerbaycan’da Şah İsmail’e ait birkaç heykel vardır; bazı kurumlarda büstünü ya da portresini de görmek mümkündür. Ancak başka hükümdar ve sanatçı, edebiyatçılardan daha öne çıkan bir şahsiyet olduğunu ileri sürmek mümkün değildir.

30 E.N. Guliyev, *Azerbaycan Tarihi, 7-8. Sınıflar için Ders Kitabı*, 7. Baskı, Maarif Neşriyatı, Bakü 1981, s. 66; Refik Turan, *Azerbaycan İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitap-ları*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2015, s. 164.

31 Ə. Səfərlı, X. Yusuffı, *Ədəbiyyat IX Sınıf Üçün Dərslik*, Təhsil Neşriyyatı, Bakı 2002, s. 184.

Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Şah İsmail

Şah İsmail ve kurucusu olduğu Safevî Devleti'nin tarih eğitimindeki yeri Emir Timur ve Timurîler ile mukayese edilebilecek bir ağırlıktadır. Özbekistan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da tarih eğitimi *Dünya Tarihi* ve *Azerbaycan Tarihi* adlı iki derste okutulmakta, Şah İsmail ve Safevî Devleti sekizinci ve dokuzuncu sınıf derslerinde ele alınmaktadır. Bu derslerden *Azerbaycan Tarihi* sekizinci sınıf tarih ders kitabı 175 sayfalık konu anlatımına sahiptir.³² On birinci yüzyılın ortasında Selçukluların gelişiyle başlayan kitap, on altıncı yüzyılın ortasına kadarki dönemi işlemektedir. Bu beş yüzyıllık kesitte Şah İsmail ve Safevîler 175 sayfalık kitabın 53 sayfasını kaplamaktadır.³³ Beş yüzyıllık bir tarih dilimini kapsayan kitabın üçte birinde sadece yarım yüzyıllık bir kesitin anlatılması Şah İsmail ve kurduğu devletin Azerbaycan için önemini göstermektedir.

Dokuzuncu sınıf ders kitabı da Safevîler ile başlamaktadır. Safevîlerin dağılma dönemi uzun bir süreci kapsamakta ve Rusya'nın Güney Kafkasya'daki faaliyetleri ile Nadir Şah'ın seferleri de Safevîler dönemi anlatılırken değinilen konular arasına girmektedir. Bu konularla birlikte Safevîlerin yıkılışının işlendiği dokuzuncu sınıf kitabında Safevîler 81 sayfada anlatılmaktadır.³⁴ 224 sayfalık konu anlatımına sahip olan ve Rusların Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almasına kadarki iki yüz yıllık dönemin yarısını kapsayan bu döneme kitabın üçte biri ayrılmıştır.

Süre ve kitaplarda ayrılan sayfa sayısı açısından mukayese edilirse, süre olarak görece kısa olan ilk kitaptaki döneme kitapta orantısız olarak fazla yer verilmiş, ikinci kitapta ise süre ve sayfa sayısı oranı açısından Safevîlere görece daha az yer verilmiştir.

İki kitaptaki bölümlerin kendi içindeki dağılıma bakıldığında, ilk kitapta Şah İsmail 12 sayfa³⁵ ve Safevîler Devleti'nin en parlak döneminin yaşandığı Şah I. Abbas dönemi³⁶ 10 sayfa ile ağırlıklı yer tutan kısımlardır. Yıkılış döneminin anlatıldığı dokuzuncu sınıf kitabında ise Nadir Şah'ın seferleri 17 sayfa³⁷ ile ağırlıklı yer tutmaktadır. Burada dengeyi değiştirenin parlak

32 Yaqub Mahmudlu, Süleyman Məmmədov, Vakif Piriye, *Azərbaycan Tarixi Ümumtahsil Mekteblərinin 8-ci Sınıfı üçün Dərslük*, Aspoliqraf Nəşriyyat, Bakı 2010.

33 Mahmudlu, *age.*, s. 128-180.

34 Süleyman Məmmədov, Tofiq Vəliyev, Əkbər Qocayev, *Azərbaycan Tarixi Ümumtahsil Mekteblərinin 9-cu Sınıfı üçün Dərslük*, Aspoliqraf Nəşriyyat, Bakı 2010, s. 5-85.

35 Mahmudlu, *age.*, s. 128-139.

36 Mahmudlu, *age.*, s. 158-167.

37 Məmmədov, *age.*, s. 57-73.

dönemlere ayrılan sayfaların fazlalığı olduğu dikkat çekmektedir. Millî gurur oluşturma açısından bu anlaşılır bir durumdur. Bunun içerisinde Şah İsmail'e de ağırlıklı yer verilmiş olması onun önemine bir başka delil olarak sunulabilir.

Buna rağmen Emir Timur kadar yüceltilmemesi dikkate değer bir durumdur. Çaldıran Savaşı'nın nasıl değerlendirildiği, bunun hakkında da fikir vermektedir.

Azerbaycan Ders Kitaplarında Şah İsmail, Çaldıran Savaşı ve Özbekistan'da Emir Timur'dan Farkları

Yukarıda da belirtildiği üzere Safevî Devleti sekizinci sınıf kitabında ağırlıklı bir yere sahiptir; bunun da içinde en ağırlıklı kısmı Şah İsmail dönemi oluşturmaktadır. Fakat Emir Timur'un *Özbekistan Tarihi* kitabındaki yeri ile karşılaştırıldığında, Emir Timur Timurîler döneminin yarısını kaplarken, Safevilere her iki ders kitabında ayrılan toplam 134 sayfalık iki bölüm içerisinde Şah İsmail'e sadece 12 sayfa ayrıldığı görülmektedir. Bu sayısal veriler Şah İsmail'in Emir Timur gibi ayrıcalıklı bir konuma sahip olmaktan çok uzak olduğunu ortaya koymaktadır.

Şah İsmail'e ayrılan bölüm, kitapta dördüncü bölümde "Azerbaycan XVI. Asır, XVII. Asrın Birinci Yarısı" üstbaşlığı altında, "X. Bölüm. Azerbaycan Safevî Devleti" konu başlığıyla anlatılmaktadır. Şah İsmail'e özel bir bölüm ayrılmamış, hatta şu altbaşlıklarda görüleceği üzere başlıklarda da adı geçmemektedir: "35. Azerbaycan Safevî Devleti'nin Kurulması", "36. Safevî Devleti'nin Geniş Arazili İmparatorluğa Çevrilmesi", "37. Safevî – Osmanlı Muharebelerinin Başlaması. Çaldıran Savaşı".³⁸ Oysa Safevî tarihi için önemli başka hükümdarlar adları ile anılan bölümlerde işlenmektedir. Örneğin, "43. Şah I. Abbas'ın Islahatları"³⁹ ya da "16. Azerbaycan Nadir Şah İmparatorluğunun Terkibinde",⁴⁰ "17. Azerbaycan'ın Kuzeyinde Nadir Şah'a karşı İsyânlar",⁴¹ "18. Nadir Şah İmparatorluğunun Yıkılışı".⁴²

Sekizinci sınıf kitabının başka bölümlerinde de Şah İsmail'e yer verildiğini belirtmek gerek. "40. Sosyo-Ekonomik Hayat" bölümünde konu anlatımına "Şah I İsmail'in dâhili siyasetinin esas istikametlerinden birini merkezi

38 Mahmudlu, *age.*, s. 128-139.

39 Mahmudlu, *age.*, s. 158.

40 Məmmədov, *age.*, s.62.

41 Məmmədov, *age.*, s. 64.

42 Məmmədov, *age.*, s. 69.

devlet yaratmak ideası teşkil ederdi”⁴³ cümlesi ile başlanmakta, böylece Şah İsmail sadece bir kurucu değil, aynı zamanda devletin kurucu ilkesini ortaya koyan ve Azerbaycan tarihi açısından fark yaratan bir konuma sahip olmaktadır. Azerbaycan tarihyazımında sosyo-ekonomik aşamaların tarihî dönemlere ayırmada belirleyici olduğunu buraya eklemekte yarar var. Tarihî aşamalar açısından feodalleşme kritik bir aşama olarak kabul edilmekte ve bunda ayırt edici nitelik olarak devletin merkezileşmesi gösterilmektedir. Bu nedenle Şah İsmail hakkında verilen bu bilgi onu Azerbaycan tarihinde önemli bir konuma yükseltecek bir etkidir. Keza Özbekistan tarihinde Emir Timur değerlendirilirken atfedilen baş vasıf da merkezileşmeyi sağlamasıdır.

“49. Medeniyet” konusunun başında Şah İsmail’in açtığı rasathane-den söz edilerek, sayfa kenarında “Şah I. İsmail Azerbaycan ilmini inkişaf ettirmek için hangi tedbiri hayata geçirmiştir?”⁴⁴ diye sorulmakta ve onun bilim alanında da katkıları olduğu gösterilmektedir. Bu başlık altındaki “Edebiyat” kısmı da Şah İsmail hakkındaki bir paragraf ile başlamakta ve burada şahın sarayında topladığı “edebî meclis”ten bahsedilmekte ve ayrıca “Şah İsmail Hatayî de görkemli şair olmuştur. Onun edebî mirası Azerbaycan dilinde yazılmış *Divan*’dan, manzumelerden, lirik koşmalardan, *Nasihat-name* adlı mesnevîden, *Dehname* adlı şiirden oluşmaktadır.” denmektedir.⁴⁵

Bu ifadeler bize Şah İsmail’in devleti merkezileştiren, Azerbaycan’da bilimin gelişmesine katkı sağlayan, edebiyatçıları destekleyen bir siyasi lider ve hatta kendisi şiir yazan edebiyatçı olarak değerini göstermektedir. Burada bunlardan söz edilirken, Şah İsmail’in tarihe geçmesinde inkâr edilemez bir yeri olan din ve mezhep konusunun ayrı bir başlıkta incelenmediği dikkat çekmektedir. Bundaki rolü, Şah İsmail açısından bugün tarihyazımında olumsuz değerlendirilen bir olgudur.

Öncelikle Şah İsmail’in nasıl anlatıldığı ve Çaldıran Savaşı’nın ders kitabında nasıl işlendiğine değinmekte fayda var. Din, mezhep konusunun nasıl görüldüğü de bu değerlendirmenin sonunda ortaya çıkacaktır.

Bu çalışmasının asıl ilgi alanı olan, Şah İsmail’in hayatının ve siyasi mücadelesinin anlatıldığı bölüm “XV. asrın sonunda Azerbaycan’da merkezî devletin kurulması için tarihî şartların olgunlaşması” başlığını taşıyor. Bunun altında “feodal parçalanmışlığın ekonomik ilişkilerin gelişmesine mani

43 Mahmudlu, *age.*, s. 145.

44 Mahmudlu, *age.*, s. 175.

45 Mahmudlu, *age.*, s. 177-178.

olmaktaydı ve üretici güçlerin gelişimini geciktiriyordu”⁴⁶ açıklamasıyla konuya girilmektedir. Tarihsel materyalizmin izini taşıyan bu değerlendirme içinde Şah İsmail’in önemi, tarihin ilerlemesi için feodal parçalanmışlık yerine merkezileşmeyi sağlaması ve böylelikle Azerbaycan için gerekli tarihî kırılmayı yaratması olarak ifade edilebilir. Yukarıda da Emir ve Timur ve Şah İsmail için belirtildiği üzere merkezileşme, feodal gelişim aşamalarında kritik önemde bir adımdır.

Şah İsmail’den bahsedilirken, önemle vurgulanma ihtiyacı duyulan bir başka mesele bir sonraki konu başlığı olan “36. Safevî Devleti’nin geniş Arzili İmparatorluğa Çevrilmesi”nin ilk cümlesinde yer almaktadır: “Bu devlet Azerbaycan’da kurulmuştu ve ahalinin çoğunu Azerbaycan Türkleri teşkil ediyordu. Azerbaycan etnik unsuru devletin siyasi hayatında rehber rol oynuyordu.”⁴⁷ Bu cümlenin konunun en başına eklenmesi, herhalde Şah İsmail’in İran tarihinin parçası olarak görülmesinin geçersizliğini ifade etmek içindir. Devamında da bütün saray vazifeleri ve ordunun esasen Azerbaycan kavimlerinden oluşturulduğu belirtilmekte, Türklük vurgusu güçlendirilmektedir.⁴⁸

Hem Osmanlı-Safevî ilişkileri ve hem de Şah İsmail’in yükselişinin durması açısından Çaldıran Savaşı, Şah İsmail döneminin en can alıcı konusudur. Bu konuyu *Özbekistan Tarihi* kitabında olduğu gibi yine bir önceki baskı ile karşılaştırarak incelemek nelerin değiştiği hakkında fikir vermektedir.

2001 yılında basılan *Azerbaycan Tarihi 8. Sınıf Ders Kitabı* 272 sayfa ile konuların bir hayli kapsamlı ele alındığı bir kitaptır.⁴⁹ Yukarıdaki değerlendirmedeki bilgilerin alındığı ve buradaki incelemenin dayandığı asıl kaynak olan 2010 baskısı *Azerbaycan Tarihi 8. Sınıf Ders Kitabı* ise pek çok paragrafın çıkarılması ile 192 sayfaya düşürülerek basılmıştır.⁵⁰

Şah İsmail döneminde Osmanlı ile ilişkiler ve Çaldıran Savaşı anlatılırken de bazı kısımlar çıkarılmıştır.

Her iki baskıda da Safevî-Osmanlı ilişkilerinin anlatımı, Safevî Devleti’nin ortaya çıkışının Osmanlı Devleti’nde rahatsızlık yarattığı ve Osman-

46 Mahmudlu, *age.*, s. 128.

47 Mahmudlu, *age.*, s. 132.

48 Mahmudlu, *age.*, s. 132.

49 Yaqub Mahmudlu, Süleyman Məmmədov (vd.), *Azərbaycan Tarixi 8-ci Sınıf üçün Derslik*, Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, Bakı 2001.

50 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi 8*, 2010.

lı'nın Safevîlerin düşmanı Akkoyunlulara destek verdiği bilgisi ile başlıyor. Bununla birlikte II. Bayezid'in "Şah İsmail'e karşı savaşa girişmeye cesaret edemeyerek 1504 yılında Safevîler Devletini tanıdı"ğı ifade ediliyor. Ardından Şah İsmail'in II. Bayezid'e mektuplarda "ata" (baba) diye hitap ettiği belirtiliyor.⁵¹

2001 baskısında bunu takiben yer alan bir paragraf 2010 baskısında çıkarılmıştır. Çıkarılan paragrafta aslında dostça görünen ilişkilerin arka planında Osmanlı'nın Azerbaycan'ı ele geçirme iddialarının gizlice devam ettiği, Safevîlerin ise "Türkiye'nin bir kısım doğu topraklarını kendilerine tâbi kılma niyetinde" olduğu belirtiliyor.⁵² Her iki tarafı da yargılayan bu ifade gereksiz bir ayrıntı olarak görüldüğünden çıkarılmış olmalı. Burada dikkat çeken bir ayrıntı, "Osmanlı" yerine "Türkiye" isminin kullanılmasıdır. Bu, başka yerlerde de görülen bir durum, ancak 2010 baskısında bu "Osmanlı" şeklinde değiştirilmiş.⁵³ Yine aynı sayfada değiştirilen bir başka sözcük Yavuz Sultan Selim'in yaptıklarından söz edilirken kullanılan "Küçük Asya [Anadolu] Şiilerinin kitlesel kıyımı" tabirinde yer alıyor. Buradaki "kitlesel kıyım" yeni baskıda "kitlesel takip" olarak yumuşatılmıştır.⁵⁴ Çıkarılan ve değiştirilen kısımlara bakıldığında, genel olarak günümüz Türkiye'sine karşı olumsuz bir algı yaratmamak için daha dikkatli davranıldığı söylenebilir. Yapılan kelime değişikliği ile savaş yapılan Osmanlı ile günümüz Türkiye'sinin birbirinden ayrıldığı, Osmanlı ve Safevîleri arkadan iş çeviren düşmanlar olarak gösteren bir paragrafın çıkarılması, bununla ilintili görünüyor.

Savaşın sebepleri arasında 2001 baskısı kitapta I. Selim tahta çıktığında Avrupa ve Asya devletlerinin onu tanıdıklarını göstermek için kendi elçilerini yollamalarına rağmen Şah İsmail'in elçi yollamadığı ve bunun da Selim üzerine çok kötü etki bıraktığı yazılıyor, ancak 2010 baskısında bu paragraf da gereksiz görülerek çıkarılmıştır.⁵⁵ Bunun da "Türk kardeşliği" algısına zarar verecek bir paragraf olarak çıkarılmış olması, metnin bütünündeki hassasiyetler açısından bakıldığında makul görünüyor.

Savaşın kaçınılmaz olduğu belirtilmekle birlikte Safevî-Osmanlı ilişkileri ve Çaldıran Savaşı'na ayrılan sayfalar boyunca asıl dikkat çeken nokta, defalarca vurgulanan Batılı devletlerin ve Papanın her iki ülkeyi biri biriyle

51 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 190-191, Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2010, s. 135.

52 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 191.

53 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 191.

54 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 191.

55 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 191.

savaştırmak ve savaş halinde tutmak için gösterdiği çabadır. Her iki baskıda da yer alan şu cümleler bunu açıklıkla ortaya koymaktadır:

“Batı elçileri, onlarla birlikte Papanın görevlileri İslam dünyasına mezhep ayrılığı düştüğünü müşahede etmiş, kızılbaşların düşüncelerini yakından tanımışlardı. Roma Papası Almanya, Fransa, İspanya, Portekiz, İskandinavya devletlerinin başlarına mektuplar yazarak, Şah İsmail’in askeri seferlerini “Allah’ın Hristiyan dünyası için yarattığı bir fırsat” (Osmanlı İmparatorluğu’na karşı. – Red.) olarak değerlendirmiş ve [onları]bundan derhal istifade etmeye çağırmıştır.”⁵⁶

Burada ilişkilerin karşılıklı olduğu Şah İsmail’in de Batı ülkelerine mektuplar yazdığı belirtilmektedir. *Özbekistan Tarihi* kitabında da Batı ile ilişkiler kurulduğundan söz edilirken, bunlar Emir Timur’un büyüklüğüne kanıt olarak sunulmakta iken, yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere *Azerbaycan Tarihi* kitabında tersine bunlar Batının oyunu olarak sunulmaktadır. Burada da millî tarihlerde odak noktasının önemi, Azerbaycan için merkezde Türklük, Özbekistan için ise merkezde Özbekistan’ın olmasının tarihî olguları değerlendirmede ne kadar belirleyiciliği olduğu görülmektedir.

Aslında *Azerbaycan Tarihi* kitabında da “14-15 yaşında bir yeniyetme olmasına karşın Şah İsmail’in Azerbaycan siyaseti”ni ne seviyeye getirdiği, onun somut planlara dâhil edildiği ifade edilmektedir.⁵⁷ Fakat 2001 baskısına ait bu cümlelerin yer aldığı paragraf 2010 baskısında çıkarılmıştır.

Çaldıran Savaşı öncesinde yer alan “Batı devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ile Safevî Devleti’ni savaştırıp her ikisini de zayıflatmak ve doğuda hâkim hale gelme yönündeki geleneksel siyasetlerini devam ettirdiler.”⁵⁸ cümlesi ile asıl dikkat çekilecek nokta olarak savaşın Batı’nın faydasına olduğu yargısının bir kez daha altı çizilmektedir.

Bununla birlikte muharebenin Sultan Selim’in işgal isteği nedeniyle başladığı belirtilmektedir. Metin içinde dikkat çeken bir özellik, Osmanlı’nın gerek sayı gerekse ateşli silahlara sahip olması nedeniyle güçlü olduğu, bu nedenle Azerbaycanlılar için yenilginin kaçınılmaz olduğudur. “Osmanlı’nın 100 bin, Kızılbaşların ise 40 bin askere” sahip olduğu, “Osmanlı’nın Kızılbaşlarda olmayan büyük bir topheanesi” olduğu ve tekrar“Osmanlı or-

56 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 192; Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 136.

57 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 192-193.

58 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 193; Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2010, s. 137.

dusunun Kızılbaşlardan birkaç defa fazla” olduğu⁵⁹ ifadeleriyle öğrencilere Azerbaycanlıların (Safevîler) yenilgilerinin altında yatan nedenin savaşmalarını veya yeterince kahramanlık gösterememeleri olmadığı ima edilmektedir. Hatta Şah İsmail’e gece saldırmasını, böylece Kızılbaşların silah ve top ateşinden korunacağı; böylelikle Osmanlılar savaş düzeni alana kadar meselenin hallolacağını teklif eden komutanlarına Şah İsmail’in “Ben kervanbâsan uğuru değilim, koy Allah’ın bildiği gibi olsun!”⁶⁰ dediği de eklenerek, Şah İsmail’in mertliği vurgulanmaktadır.

Savaşın sonucu olarak *Azerbaycan Tarîhi* kitabında “Çaldıran Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti Erzurum şehri ile birlikte Doğu Anadolu’ya ve Doğu Irak’a sahip oldu. Bağdat dâhil Arap Irak’ı ise Safevîlerde kaldı.”⁶¹ cümleleriyle burada savaşın sadece siyasi sonuçlarına değinilmektedir.

Dünya Tarihî dersinde sekizinci sınıfta okutulan *Orta Asırlar Tarîhi* kitabı ise, Şah İsmail’in ve Çaldıran Savaşı’na nasıl kavrandığını daha açıklıkla yansıtan cümlelere yer verdiğinden burada ona da değinmekte fayda vardır.⁶² Birbirini takip eden şu iki paragraftan ilki Şah İsmail’in neden önemli olduğunu, hemen ardından gelen sonraki paragraf ise neden Azerbaycan’ın en önemli tarihî şahsiyeti olarak değer göremediğini açıklığa kavuşturmaktadır.

“Safevî İmparatorluğu’nun kurulması Azerbaycan tarihinde misli olmayan bir hadise olup, ülkemiz devletçilik tarihinde yeni bir aşamanın başlaması, merkezî devletin meydana gelmesi, bütün Azerbaycan topraklarının tek devlette birleştirilmesi demektir.”⁶³

I. İsmail, karşısına koyduğu askerî, siyasi maksatlara nail olmak için geniş halk kitlelerini kendi tarafına çekmeye başladı. O, hâkimiyete geldikten hemen sonra Şiîliği bütün Safevî Devleti arazisinde hâkim mezhep ilan etti. Bu, büyük tarihî hata idi. Azerbaycan Türk sülalesi olan Safevîlerin Şiîliği resmî devlet dinine çevirmesi Türk dünyasını, sonrasında bütün İslam âlemini iki cepheye parçaladı. Batı diplomasisi ise doğuda hâkimiyet kurmak için bundan maharetle istifade etti.”⁶⁴

59 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 194; Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2010, s. 137.

60 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 194-195; Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2010, s. 137-138.

61 Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2001, s. 197; Mahmudlu, *Azərbaycan Tarixi* 8, 2010, s. 138.

62 Mahmudlu, Y., Ə. Qocayev, *Orta Əsrlər Tarixi Ümumtəhsil Məktəblərinin 8-ci Sınıfı üçün Dərslik*, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 2009, 128.

63 Mahmudlu, *Orta Əsrlər Tarixi*, s. 128.

64 Mahmudlu, *Orta Əsrlər Tarixi*, s. 128.

Buradaki ilk paragrafın da gösterdiği üzere Şah İsmail devleti merkezileştirmek ve Azerbaycan'ı birleştirmekle Azerbaycan tarihinde benzeri olmayan mahiyette bir başarıya ulaşmıştır. Bununla birlikte Şah İsmail'in Azerbaycan'ın Şii kimliğinin pekişmesini sağlayan biri olması onu yüceltmek yerine, tam tersine onun günümüz Azerbaycan tarihyazımında itibarını düşüren bir etken olmaktadır. İkinci paragrafta açıkça anlatıldığı gibi bu, onun önce Türk dünyasını sonra ise tüm İslam âlemini bölmesine neden olmuştur. Böylelikle Azerbaycan için çok önemli olan Türk birliğine Şah İsmail izleri derin olacak bir darbe vururken, Batının elini güçlendirmiştir.

Safevî-Osmanlı savaşları hakkında genel bir değerlendirme yapılırken de *Orta Asırlar Tarihi* kitabında yine iki Türk devletinin arasındaki savaştan Batının nasıl kazançlı çıktığı vurgulanmaktadır:

“Avrupa devletleri Safevî ve Osmanlı gibi iki kudretli Türk İslam devletini birbirinin eliyle zayıflatarak, doğuda hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı. Onlar bu maksatlarına nail oldular. Her iki imparatorluk hayli zayıfladı. Bununla da, doğu devletlerinin stratejisi başarılı oldu: kapitalin ilk birikimi devrinde Yakın ve Ortadoğu'da, onlarla birlikte Hint Okyanusu havzasında müstemlekeci işgaller için elverişli koşullar oluştu.”⁶⁵

Her iki Türk ve İslam devletinin arasındaki mücadelenin onları zayıflattığı belirtilerek, yine yöntem olarak tarihsel materyalizmden yararlanarak, bunun da aslında sermaye oluşumu ve dolayısıyla Batı'da kapitalizmin gelişimi için gerekli koşulları yarattığına dikkat çekilmektedir. Bu ifadeyle savaşın Osmanlıları ve Safevîleri zayıflatmanın ötesinde Batı'nın Hint Okyanusu'nda kurduğu hâkimiyetle kapitalizme giden yola girdiği vurgulanmaktadır. Böylelikle Doğu'nun ve özelde Türk ve İslam dünyasının asıl mahvına sebep olacak Batı'nın kapitalizme geçişi ve emperyalizme doğru ilerlemesinin öne Şah İsmail'in mezhepçiliği yüzünden açılmış olmaktadır.

Azerbaycan tarih ders kitaplarında görüldüğü üzere, Özbekistan'dan farklı olarak Türklük, Türk kardeşliği unsurları değerlendirmelerle odak noktada yer almakta, tarihî kişi ve olaylar bunlara göre değer kazanmaktadır.

Sonuç

Tarih elbette olgulara dayanılarak ve olabildiğince nesnel bir yaklaşımla yazılmaya çalışılır. Ne var ki, geçmişten gelen bilgiler tarihçi tarafından derlenirken farkında olmadan seçimler yapılır ve bu seçimleri tarihçinin ilgileri, hatta bazen siyasi, dini, mezhepsel, ulusal yönelimleri etkiler. Söz konusu olan tarih eğitimi, dolayısıyla yeni kuşakların yetiştirilmesi olunca, devletlerin eğitim politikalarının oluşturulmasında devletin yaslandığı siyaset belirleyici hale gelir. Ülkenin geleceğinde söz ve karar sahibi olacak vatandaşların yetiştiği okul sıralarında, öğrencilerin nasıl yetiştirileceği doğrudan devletin gelecek vizyonu, dolayısıyla siyasi tercihleri tarafından yönlendirilir. Bu nedenle siyasetin eğitime, özellikle de tarih eğitimine girmesi kaçınılmazdır.

Azerbaycan ve Özbekistan'ın Türkiye'ye bakışlarını incelemek ve geleceğin vatandaşlarının nasıl bir tarih zihniyeti ile yetiştiklerini görmek için tarih ders kitapları dikkate değer bir kaynaktır. Her iki ülkenin de tarihlerinde Osmanlı ile yapılan savaşlara yer verilmesi ve Osmanlı'nın tarihte bir savaş meydanında hesaplaşılmış bir rakip olması onları diğer Türkdilli cumhuriyetlerden ayrı bir konuma yerleştirmektedir.

“Savaş meydanında karşılaşmış” olmaları nedeniyle, Azerbaycan ve Özbekistan kendi tarihlerini ve kimliklerini (“biz”) kurgularken, Osmanlı ve onun temsilcisi olan Türkiye “öteki” konumuna oturmaktadır. Hem Azerbaycan hem Özbekistan'ın kendi tarihlerinin parçası olarak benimsedikleri tarihî şahsiyetlerin Türkiye'nin selefi olarak görülen Osmanlı ile savaşa girmeleri onları bir ortak paydada buluştursa da, savaşlar her iki ülkenin resmî tarihinde farklı şekilde ele alınmaktadır.

Günümüzde Azerbaycan ve Özbekistan'ın Türkiye ile dış ilişkilerini farklı seviyede sürdürdüğü bilinen bir gerçektir. Azerbaycan resmen “tek millet iki devlet” kardeşliğini vurgularken, Özbekistan ile ilişkiler mesafelidir. Tarih ders kitaplarına bakıldığında da dış ilişkilerdeki durumun resmî tarihyazımını ile benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Azerbaycan Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasındaki savaşta Osmanlı'yı suçlamaktansa, asıl olumsuzluğun bizzat savaşın kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Ders kitapları aracılığıyla sunulan, “iki kardeş devlet arasında çıkan savaş” algısı doğrudan “tek millet iki devlet” düşüncesini çağrıştırmaktadır. Savaşın sonunda, “asıl kazananın fırsattan istifade eden Batı dünyası” olduğu yorumu da geleceğin vatandaşları olacak gençlere bir nasihat niteliğindedir. Burada verilen anafikri şu şekilde özetlemek mümkündür: Türkiye kardeşimizdir, geçmişte birbirimizle savaştık, ancak savaşın galibi

gerçek düşmanlarımız oldu. Birbirimizle savaşmamalı, aramızı bozmak isteyenlere kanmamalı ve kardeşliğimizi korumalıyız.

Özbekistan ve Emir Timur ile II. Bayezid arasındaki Ankara Savaşı'nın değerlendirmesine bakıldığında ortada yine "iki kardeşin kavgası" olarak okunabilecek bir durum olmakla birlikte, resmî tarihyazımında durum bu şekilde değerlendirilmemektedir: Savaş, II. Bayezid yüzünden çıkmıştır; Emir Timur savaş öncesinde ve zaferi sonrasında büyüklük göstermiştir. Osmanlı ile karşı karşıya gelmesi ve zaferi onun Batı tarafından itibar görmesine vesile olmuştur. Emir Timur'un namı bu sayede büyük bir hükümdar olarak Orta Asya'nın ötesine taşmış ve Timur bir dünya lideri olmuştur.

Batı devletleri ile sadece Emir Timur'un sarayı arasında mektuplaşmalar gerçekleşmemiş, Şah İsmail ile Batılı devletler arasında da mektuplaşmalar olmuştur. Bu da Azerbaycan ders kitaplarında yer almaktadır. Ancak aynı olgu yine farklı şekilde değerlendirilmekte ve Azerbaycan ders kitaplarında bu gurur duyulacak bir olgu olmaktan ziyade Batılıların oynadıkları oyunların belgeleri olarak sunulmaktadır. Hatta 2001 baskısında bu, Şah İsmail'in genç yaşına rağmen ulaştığı saygınlık için övgü vesilesi olarak gösterilirken, 2009 baskısında ilgili paragraf çıkartılmış ve "Batı'nın oyunları" baskın tema olarak daha da sivrilmiştir.

Osmanlı ile savaş ve Batı ile mektuplaşmalar gibi benzer olguların nasıl Azerbaycan ve Özbekistan tarafından farklı yorumlanabildiği siyasetin tarih eğitimine etkisini göstermektedir.

Bunun sadece dış siyasette Türkiye ile olan ilişkilere bakarak açıklanabilecek bir durum olmadığını belirtmek gereklidir. Burada öncelik, ülkelerin iç siyasetlerindeki temel hedef olan, kendi ayakları üstünde durabilen, vatandaşlarının sağlam bir kimlik duygusuna sahip olduğu ulus-devletler yaratma ihtiyacıdır.

Özbekistan ve Azerbaycan Osmanlı ile benzer tarihî olaylar yaşamış olsalar da, her iki ülke kendi ihtiyaçlarına uygun olarak genç kuşaklara verdiği tarih şuuruna göre olayları farklı şekilde değerlendirmektedir. Bunlar o ülkelerin gençlerinin tarih hakkındaki ortak bilgilerinin temelini oluşturacağından Ankara ve Çaldıran savaşlarının incelenmesi her iki ülkenin gelecekteki vatandaşlarının Osmanlı hakkında farklı bir tarih temeline sahip olacağını, bunun muhtemelen Türkiye'ye bakışlarını da etkileyeceğini göstermektedir.

Özbekistan açısından bakıldığında, hedeflerin biri, Orta Asya'nın zengin tarihî mirasıyla mücehhez bir kuşak yaratmaktır. Tarih ile siyaset bu nedenle iç içe geçmektedir. Fakat bugünün siyasi sorunlarıyla ilgili bir başka mesele daha vardır ki, o da Özbekistan'ın farklı coğrafi bölgelere bölünerek parçalanmasının önüne geçmektir. Bilindiği üzere Özbekistan Rusya Çarlığı öncesinde bütünleşik bir devlet değil, toprakları üç ayrı devletin hâkimiyetinde bir bölgeydi ve tarihte uzun dönemler boyunca da tek bir hükümdar, tek bir devlet tarafından idare edilmemişti. Özbekistan'ı ve hatta onun da ötesinde çok geniş toprakları kendi egemenliği altında toplayan Emir Timur, günümüz Özbekistan topraklarının geçmişindebu nedenle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. O; güçlü, dirayetli bir hükümdar olarak bugün de Özbekistan'a ışık tutma iddiasının yüklenebileceği tarihteki tek yahut en iyi bilinen hükümdardır. Osmanlı ile savaşı olsun, Batı ile yazışmaları olsun bunlar da onun büyüklüğünü ve Özbekistan'ın bugün de hasretle anacağı, örnek alacağı bir lider olmasını pekiştiren olgulardır. Azerbaycan için temel öneme sahip "Türk kardeşliği" meselesinin burada önemli bir rol oynamaması, güçlü bir Özbekistan için sağlam bir örnek teşkil edecek bir tarihî lidere ihtiyaç ile anlaşılabilir. Türk kardeşliğine zarar vermek gibi olumsuz bir yargı, onun imajını zedeleyebileceğinden bu ulus-devletin ihtiyaç duyduğu vizyona da ters düşecektir.

Güçlü bir Emir Timur imajı ile birlikte güçlü bir Özbekistan düşüncesinin desteklenmesinin önemli olduğunu belirtmek gereklidir. Özbekistan tarih eğitiminde geçmiş değerlendirilirken, olguların odağına Özbekistan yerleştirilmekte, geçmişteki pek çok olgu arasından seçim yapıp, olgular yorumlanırken, odaktaki güçlü Özbekistan belirleyici konumunu korumaktadır. Osmanlı ile ilişkiler değerlendirilirken seçilen olgular ve yeni baskılarda çıkartılan cümleler kudretli, muzaffer ve dünyaca saygın Emir Timur algısı ile birlikte genç Özbekistan Cumhuriyetinin ihtiyaç duyduğu güçlü ve dünyaca saygın, zengin kültüre ve başarılarla dolu bir tarihe sahip Özbekistan anlayışını pekiştirmektedir.

Azerbaycan açısından bakıldığında ise, önceliğin odak noktasına oturtulan Türklük ve vatan temalarında olduğunu belirtmek gereklidir. Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği en azından 20. yüzyılın başına kadar uzanan, köklü bir harekettir. SSCB dağılırken Dağlık Karabağ'da ayrılıkçı Ermenilerle yapılan savaşlar milliyetçiliği daha da yükseltmiş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarını bu durum şekillendirmiştir. Halen geçerli olan duygu ve düşünceler de o dönemin uzantıları olarak değerlendirilebilir. Tarih eğitimi açısından bakıldığında bu, günümüz Azerbaycan topraklarının çok eski çağ-

lardan beri Türk toprağı olduğu vurgusunda kendini göstermektedir. Hatta sadece günümüzdeki bağımsız Azerbaycan toprakları değil Ermenistan ve İran Azerbaycan'ı da Azerbaycan tarihinin ayrılmaz, inkâr edilemez parçaları olarak tarih ders kitaplarında yer bulmaktadır.

Türklük vurgusunun bu kadar ağırlık kazandığı tarih ders kitaplarında iki Türk devletinin çarpışması savunulabilir, açıklanabilir bir olgu olmaktan uzaktır. Öncelikle Azerbaycan'ın kendi iç siyaseti ve bunun içinde ağırlık kazanan Türklük vurgusu nedeniyle Şah İsmail'in Emir Timur gibi bir konuma yükseltilemediği söylenebilir. Şah İsmail'in din tarihi ve Azerbaycan'ın dinî kimliği açısından itibar görmemesi de Türklük ile açıklanabilir. Türklerin Şii ve Sünni mezhepler arasında bölünmesi Türklüğü zayıflatın bir unsur olarak görülmektedir. Geçmişe bakışta Türklük belirleyici olduğundan Şah İsmail, Azerbaycan'a Şii kimliği verdiği için saygı görmek yerine Türklüğü böldüğü için olumsuz bir değerlendirmeye tâbi tutulmaktadır.

Azerbaycan ve Özbekistan kurdukları bağımsız cumhuriyetlerinde vatandaşları için gurur duyacakları, günümüz sorunlarında yollarını aydınlatacak sonuçlar çıkartabilecekleri ve ortak sorunlar karşısında ortak refleksler gösterecekleri bir tarih yazmaya girişmişlerdir. Farklı ihtiyaçlardan doğan farklı öncelikler, görüldüğü üzere iki ülkenin geçmişlerine bakışı da etkilemekte ve tarih yazımındaki tercihleri belirlemektedir. Benzer olguların iki farklı ülke tarafından farklı değerlendirilmesi ülkelerin ihtiyaçlarından doğan bu tercihler ile bağlantılıdır. Tarih şuuru verirken üstünde durulan önceliklerin bu ve benzeri çalışmalarla ortaya konulması resmî ideolojinin, devlet ve vatandaşlardaki duyarlılıkların anlaşılabilmesi ve karşılıklı ilişkilerin de buna göre düzenlenmesini kolaylaştıracaktır.

KAYNAKLAR

Alimova, D., Z. Arifkhanova, Sh. Kamoliddin, “Kakim ne doljen bit etniçeskii atlas Uzbekistana,” *O'zbekistontarihi*, No. 4 (2004), s. 72–85.

Alpargu, Mehmet, M. Bilal Çelik, “Özbekistan Cumhuriyeti Tarih Ders Kitaplarında Ankara Savaşı”, *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı*, Mustafa Alkan(ed.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2014.

Babur, Gazi Zahiruddin Mumammed, *Vekayi Babur'un Hatıratı (2 cilt)*, Prof .Dr. Reşit Rahmeti Arat (haz.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Finke, P., “On A. Ilkhamov’s “Archeology of Uzbek Identity””, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 75–79.

Guliyev, E.N., *Azerbaycan Tarihi, 7-8. Sınıflar için Ders Kitabı*, Maarif Neçriyatı, 7. Baskı, Bakü 1981.

Ilkhamov, Alisher (ed.), “Otkritoe Obşestvo”, *Etniçeski Atlas Uzbekistana*, Taşkent İnstitut, 2002.

Ilkhamov, Alisher, “Archeology of Uzbek Identity”, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 10-36 (İlk basıldığı yer: Alisher İlkhmov, “Archaeology of Uzbek Identity”, *Central Asian Survey*, December 23/3-4 (2004), s. 289-326).

Ilkhamov, Alisher, “The National and the Ethnic as Construct and/or Phenomena of Civil Society: A Prepons to Opponents”, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 92-102.

Kamoliddin, Sh., “The Notion of Ethnogenesis in The Ethnic Atlas of Uzbekistan”, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006) s. 42-46.

Kerimov, İslam, *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde*, Bilig Yay., Ankara 1997.

Laurelle, M. “The Ethnic Atlas of Uzbekistan in the Context of the Contemporary Institutional Situation in Post-Soviet Uzbek Ethnology”, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 70–74.

Mahmudlu, Y. M., Ə. Ə. Qocayev (vd.), *Orta Əsrlər Tarixi, 8-ci Sınıf Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Dərslik*, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 2001.

Mahmudlu, Y., Ə. Qocayev, *Orta Əsrlər Tarixi Ümumtahsil Mekteblərinin 8-ci Sınıfı üçün Dərslük*, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 2009.

Mahmudlu, Yaqub, Süleyman Məmmədov (vd.), *Azərbaycan Tarixi 8-ci Sınıf üçün Dərslük*, Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, Bakı 2001.

Mahmudlu, Yaqub, Süleyman Məmmədov, Vakif Piriye, *Azərbaycan Tarixi Ümumtahsil Mekteblərinin 8-ci Sınıfı üçün Dərslük*, Aspoliqraf Nəşriyyat, Bakı 2010.

Manz, Beatrice Forbes, “Tamerlane’s Career and Its Uses”, *Journal of World History*, Vol. 13, No. 1 (Spring 2002).

Məmmədov, Süleyman, Tofiq Vəliyev, Əkbər Qocayev, *Azərbaycan Tarixi Ümumtahsil Mekteblərinin 9-cu Sınıfı üçün Dərslük*, Aspoliqraf Nəşriyyat, Bakı 2010.

Muhammadjonov, A., *O‘zbekiston Tarixi (IV Asrdan XVI Asr Boshlarigacha)*, 7-Sınıf, Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent 2009.

Muhammadjonov, A., Q. Usmonov, *O‘zbekiston Tarixi (Milodning IV Asridan XVI Asr Boshlarigacha)*, 7-Sınıf, O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Devlet İlmiy Nashriyoti, Toshkent 2005.

Salimov, Tursunboy, Sunnat Mahkamov, *Jahon Tarixi: O‘rta Asrlar Davri: 7-sinf O‘quvchillari uchun O‘quv Qo‘llanmasi*, Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, Toshkent 2004.

Savin, I. S., “Some Thoughts on A. Ilkhamov’s Article”, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 44, No. 4 (Spring 2006), s. 52–57.

Səfərli, Ə., X. Yusufli, *Ədəbiyyat IX Sınıf Üçün Dərslük*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2002.

Turan, Refik, *Azərbaycan İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2015.